

THEMABIJEENKOMST

‘COMENIUS EN DE VRIJMETSSELARIJ’

voordracht in twee delen

Deel 1: Herdenken van Comenius en vrijmetselaren

door

Jan C. Henneman en Pieter J. Goedhart

9 juni 2022

Deel 1

Comenius Museum en Mausoleum, Naarden

Deel 2

Loge Jan Amos Comenius, Bussum

Inleiding

Dank voor uw uitnodiging op de themadag *Comenius en de Vrijmetselarij* te spreken. Pieter Goedhart en ik zijn geen Comenioloog of vrijmetselaar, maar onze belangstelling voor het onderwerp is hier geboren. Hier, in de Waalse kapel waar Jan Amos Comenius 352 jaar geleden begraven werd en waar op 8 mei 1937 dit mausoleum voor hem werd geïnaugureerd.

80 jaar na de inauguratie brachten we het boekje '*Comenius en Naarden, historische schets van het Comenius Museum en Mausoleum in Naarden*' uit. We schrijven daarin o.a. dat de rector magnificus van de Praagse Karelsuniversiteit zich die 8ste mei 1937 met ruim 30 reisgenoten onder de genodigden bevond. Direct na de inauguratie van het mausoleum gingen zij door naar Den Haag. Daar wachtte hen - maar nu als Grootmeester van de Grootloge van Tsjechoslowakije en vooraanstaande Broeders - een grootse ontvangst door de loge l' Union Royale. Dit prikkelde onze nieuwsgierigheid. We vroegen ons af of we wat meer informatie over maçonnieke aandacht voor Comenius zouden kunnen vinden.

Onze voornaamste bronnen vonden we in *Delpher*, het online archief van de Koninklijke Bibliotheek. U kunt er behalve historische kranten ook zeker anderhalve eeuw Maçonnieke Weekbladen en - Tijdschriften op raadplegen. Daarnaast hebben we op het Cultureel Maçonniek Centrum in Den Haag archiefstukken mogen inzien. Dankbaar maken we ook gebruik van de diepgaande kennis van Jaap Sadilek, lid van de loge Jan Amos Comenius en Grootvertegenwoordiger van het Grootosten der Nederlanden bij de Grootloge in Praag.

We hebben geconstateerd dat er de afgelopen honderd jaar onder vrijmetselaars in Nederland de nodige aandacht voor Comenius is geweest, maar dat deze fluctueert. Een hoogtepunt bereikt deze belangstelling tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog. In onze voordracht hier in het Comeniusmausoleum concentreren we ons op belangstelling van vrijmetselaars voor herdenkingen van Comenius en voor zijn mausoleum. Bij de loge Jan Amos Comenius gaan we vanavond in op de betekenis die er in maçonnieke kringen in de loop der jaren aan het gedachtegoed van Comenius is gehecht.

Vertrekpunt

We moeten u eerst even mee terugnemen naar de 15e eeuw. Rooms-katholiek priester en rector van de Karelsuniversiteit in Praag, Jan Hus, stelt dan misstanden in zijn kerk aan de kaak. Hij wordt daarvoor tijdens het Concilie van Konstanz in 1415 als ketter tot de brandstapel veroordeeld. Jan Hus is voorloper van de Reformatie een eeuw later. Voor Tsjechen is hij ook symbool van verzet tegen overheersing in het algemeen. Volgelingen van Jan Hus zijn o.a. leden van de Moravische Broeders of Boheemse Broederschap waarvan Comenius de laatste bisschop was. U krijgt hier in het Comenius Museum in de vaste tentoonstelling *Mundus Comenii* een goed beeld van het leven, werk en gedachtegoed van Comenius. Voor ons verhaal is daarbij het jaar 1618 van belang. Dan ontvangen op de Praagse Burcht protestantse edelen afgezanten van de katholieke Habsburgse keizer. Hun overleg eindigt nogal wreed. De keizerlijke afgezanten worden uit het raam gegooid. Maar zij overleven deze ‘defenestratie’, want hun val wordt door een mesthoop gebroken.

De protestantse edelen zetten vervolgens de protestantse Frederik V van de Palts op de Boheemse troon. Hij is getrouwd met de ook protestantse Elisabeth Stuart, dochter van de Engelse koning. Het lijkt voor hun zaak politiek een goede zet om deze Frederik, die voorzitter van de Protestantse Liga is, tot koning van Bohemen te kiezen. Maar wanneer het in 1620 tijdens de *Slag op de Witte Berg* bij Praag tot een bloedig treffen komt met de legers van de Habsburgse keizer, dan worden die van de koning van Bohemen vernietigend verslagen. Praag komt onder Weens bestuur, een situatie die tot de onafhankelijkheid van Tsjechoslowakije in 1918 voortduurt.

Met de *Slag op de Witte Berg* stuiten we op raakvlakken met Nederland. Onze Staten-Generaal hebben de protestantse legers financieel gesteund. Nederlandse huurlingen zijn er gesneuveld. Frederik moet vluchten en gaat de geschiedenis in als de ‘*Winterkoning*’, omdat hij slechts een enkele winter koning van Bohemen was. Als kleinzoon van Willem van Oranje zoekt Frederik van de Palts zijn toevlucht bij zijn oom, stadhouder prins Maurits. Frederik en zijn gezin wonen in Den Haag, in de panden van Kneuterdijk 22 en 24 waar nu de Raad van State zetelt.

Zijn stadspaleis, hier op de foto, wordt dan in de volksmond '*het Hof van Bohemen*' genoemd.

In de Tsjechische landen volgt op de *Slag op de Witte Berg* de contrareformatie, of in het Tsjechisch de '*re-katolizace*'. De Nederlandse jezuïet Petrus Canisius speelt daarin een rol. De Habsburgers vragen hem in Praag een jezuïetencollege op te zetten, het huidige Klementinum. In Nijmegen is het Canisiuscollege naar hem vernoemd. De '*re-katolizace*' leidt ook tot onderdrukking en vervolging, duizenden ontvluchten hun land, o.a. naar het onze.

De namen 'Van Boheemen' en 'Van Praag' herinneren daaraan. Comenius is een van hen, net als de Winterkoning en de leden van de Boheemse Broederschap, die zich een eeuw later in Slot Zeist vestigen. U kent hen als Hernhutters.

Jan Amos Comenius

Comenius wordt in 1592 in Moravië geboren en staat bekend als theoloog, filosoof, didacticus en politiek denker. Hij vlucht eerst naar Polen en Zweden en, in 1656, op uitnodiging van de welgestelde koopmansfamilie De Geer, naar Amsterdam.

Op de foto ziet u het '*Huis met de hoofden*' aan de Keizersgracht 123 in Amsterdam, nu de '*Ambassade van de Vrije Geest*'. Een gevelsteen boven de ingang, een bordje rechts van de deur en een tegel op de stoep verwijzen naar het verblijf van Comenius bij de De Geers wanneer hij in Amsterdam aankomt. Burgemeester Tellegen van Amsterdam zal president Masaryk van Tsjechoslowakije in 1920 schrijven '*... het was voor onze voorvaders een voorrecht Comenius in deze stad asiel te verlenen.*'

Wanneer Comenius op 15 november 1670 in Amsterdam overlijdt laat hij een belangrijk oeuvre na, zoals zijn verzamelde onderwijswerken, de *Opera Didactica Omnia*.

Het gemeentebestuur van Amsterdam financiert er in 1657 de uitgave van. Een week na zijn overlijden wordt Comenius in Naarden begraven. Maar waar precies, vragen Tsjechen zich medio 19e eeuw af wanneer zij in hun zoektocht naar nationale identiteit

Comenius herontdekken. Zij zien in Hus en Comenius symbolen bij hun latere streven naar onafhankelijkheid. Ook Tomáš Garrigue Masaryk, de Praagse professor die na de onafhankelijkheid van Tsjechoslowakije de ‘president-bevrijder’ van zijn land zal worden genoemd, laat zich door Hus en Comenius inspireren. Hij noemt zijn missie om onafhankelijkheid voor Tsjechen en Slowaken te bereiken: *‘testament van Comenius’*.

Comeniusmonumenten

Hier in het Comenius Museum hangt een kopie uit het Rijksmuseum van het portret van Comenius van de hand van zijn tijdgenoot Jurriaen Ovens. We gebruikten dit portret voor de flyer bij de onthulling in maart 2018 van de gerestaureerde eerste steen voor een Comeniusmonument op het Valeriusplein tegenover Het Amsterdams Lyceum.

We noemen deze eerste steen omdat deze bij haar onthulling op Comenius’ 250ste sterfdag in 1920 de nodige belangstelling krijgt, ook van maçonnieke zijde. De steen is een geschenk van de president en de regering van Tsjechoslowakije aan het gemeentebestuur van Amsterdam. Kranten schrijven erover evenals maçonnieke tijdschriften in Nederland en in Nederlands-Indië. Zo staat het Maçonniek Tijdschrift van 1920/21 er uitvoerig bij stil. Comenius verdient het zonder meer te worden herdacht, maar het wordt tegelijkertijd *‘... innig betreurd ...’* dat de Vrijmetselarij niet betrokken werd bij het organiseren van deze herdenking. In de door jezuiten geleide Java Post denkt journalist Van Zeijl daar anders over. Hij schrijft in 1921: *‘Het heele feestje was een opzet van een loge, omdat Comenius is geweest een felle bestrijder der Kerk van Oostenrijk.’* Van Zeijl protesteert tegen het gedenkteken *‘ter eere van iemand die in groote ere staat van iemand bij de B.Br. van het schootsvel ...’*.

De eerste steen ligt er weer mooi gerestaureerd bij, maar een Comeniusmonument is er op het Valeriusplein nooit gekomen. Eerst vindt het Tsjechoslowaakse ontwerp geen genade in Amsterdam. Vervolgens komt de financiering ervan niet rond. Wanneer de beeldhouwer overlijdt, neemt een leerling het monument over. Toch komt het er niet, mede door de Tweede Wereldoorlog. Tsjechoslowakije wil het monument in 1957 alsnog in Amsterdam laten plaatsen, 300 jaar nadat de Comenius’ *Opera Didactica Omnia* in Amsterdam verschenen was. Maar de Koude Oorlog is dan op haar

hoogtepunt. Een monument uit een communistisch land is niet welkom in het Amsterdam van burgemeester D'Ailly. Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen Cals licht de ministerraad in over ook zijn reserves.

Een ander beeld van Comenius komt er dan wel. Het staat hier in Naarden-Vesting naast de Grote Kerk. De Tsjechische en Slowaakse ambassadeurs, de burgemeester en wethouders van de gemeente Gooise Meren en het bestuur van het Comenius Museum leggen er op de jaarlijkse Comeniusdag kransen. In miniatuur staat dit beeld in Madurodam, naast het Spaanse Huis van Naarden.

Zoektocht naar het graf

Lang was het onduidelijk waar Comenius in Naarden precies begraven werd. In 1836 wordt nog abusievelijk naar de Grote Kerk verwezen. Later denkt men, dat Comenius hier in de Waalse kapel begraven werd, maar dat zijn graf al geruimd moet zijn. In de jaren twintig van de vorige eeuw wordt aan dit laatste getwijfeld. Nader onderzoek leidt uiteindelijk tot opening van het vermoedelijke graf. Een Nederlands-Tsjechoslowaaks onderzoeksteam concludeert in 1929, dat de in het graf gevonden stoffelijke resten inderdaad die van Comenius zijn. Beide regeringen komen vervolgens in 1933 overeen de Waalse kapel te restaureren en als mausoleum voor Comenius in te richten.

In 1929 wordt een comité opgericht om van de kapel een waardige laatste rustplaats te maken. Ook vrijmetselaars willen daaraan bijdragen. Dit is voor Grootmeester Van Tongeren aanleiding in het Maçonniek Tijdschrift van 1930/31 een artikel over de betekenis van Comenius voor de Vrijmetselarij te schrijven. '*...Eene enkele mededeeling daarover leek mij daarom wel op hare plaats nu het Hoofdbestuur tot Loges en afzonderlijke B. Br./ het verzoek heeft gericht te willen bijdragen voor een blijk van waardeering van Comenius' werk...*'. Net als het Comeniuscomité zal het Grootoosten der Nederlanden er 1000 gulden voor bestemmen. Oorspronkelijk zijn deze donaties bedoeld voor glas-in-loodramen voor de kapel. De vooraanstaand kunstschilder en vrijmetselaar Max Nauta maakt er een ontwerp voor. Tezelfdertijd zijn Tsjechoslowaakse kunstenaars al bezig met het ontwerpen van het interieur voor het mausoleum. Hen wordt gevraagd het leven en werk van Comenius daarin uit te beelden. U ziet het resultaat in het hekwerk en op de glazen panelen van het mausoleum, maar Nauta's ontwerp voor de gotische ramen paste daar helaas niet bij.

Na de structurele restauratie van de kapel wordt deze op 28 maart 1935, de verjaardag van Comenius, opnieuw in gebruik genomen. Maar kennelijk is de Vrijmetselarij er net als in 1920 bij de onthulling van de eerste steen op het Valeriusplein niet bij gevraagd. In 1936 klaagt Br. Johan Schot van de Loge 'In Vrijheid Een' dat het Groot-oosten der Nederlanden niet bij de inwijding van de kapel werd uitgenodigd, en dat terwijl het Grootoosten toch een vrij groot bedrag beschikbaar stelde voor de inrichting van de kapel. Op een plaquette in het mausoleum ziet u, dat de Nederlandse Vrijmetselarij en het Comeniuscomité ondanks de afwijzing van Nauta's ontwerp donateurs van het mausoleum gebleven zijn. In het archief van de Vrijmetselarij bevinden zich brieven hierover van Grootsecretaris Faubel aan de Tsjechoslowaakse ambassadeur in Den Haag. Daarin schrijft de Grootsecretaris dat '... de Orde door de aanbieding van een venster wil getuigen van hare groote achting en dankbaarheid voor het levenswerk van Uwe voortreffelijken landgenoot, Komenský.'

Ook de Nationale Tsjechoslowaakse Grootloge staat daar als donateur op vermeld. Tsjechoslowakije krijgt de Waalse kapel bij de bilaterale overeenkomst van 1933 niet ten geschenke, maar de grond eronder in erfpacht tegen een jaarlijkse canon van 1 gulden. Drie van de vier Tsjechoslowaakse kunstenaars die het mausoleum ontwerpen zijn vrijmetselaar. Volgens Jaap Sadilek zijn zij op hun hoge kwaliteit als kunstenaar uitgekozen, niet omdat zij Broeders waren. Toch verraden enige details maçonnieke invloed, zij worden o.a. beschreven in de brochure *Via Lucis* die de loge Jan Amos Comenius in 2006 uitgeeft en waaraan Jaap Sadilek meewerkte. Toen hij onlangs in Praag archiefonderzoek deed naar Nauta's ontwerp voor de ramen van de Waalse kapel viel het hem op, dat hij in de dossiers over de inrichting van het mausoleum geen enkele verwijzing naar maçonnieke symboliek vond.

De drie Broeders-kunstenaars hebben ook een bijzonder aandenken in het mausoleum achtergelaten. Het koor van de kapel wordt afgescheiden door een gebeeldhouwd houten paneel met het staatswapen van Tsjechoslowakije. Bij de restauratie van dit paneel in 2009 werd een verrassende vondst gedaan. Achter het staatswapen bleek een koker verborgen met daarin een oorkonde waarop o.a. de woorden '*... Genoemde broeders hebben hun werk verricht met liefde en piëteit voor de grote leraar der volkeren Jan Amos Comenius, de geestelijke grondlegger van de vrijmetselaars...*' Ook vermeldt de oorkonde de '*... daadwerkelijke hulp van hun broeders, behorende tot de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden ...*'.

Het mausoleum is begin 1937 afgerond. Bij de plechtige inauguratie op de 8ste mei loopt heel Naarden uit om de hoge gasten te zien wanneer zij van de Grote Kerk naar de Waalse kapel lopen. Onder hen zijn bewindslieden uit beide landen, de koningin laat zich vertegenwoordigen. De belangstelling van de staatshoofden van beide landen blijkt ook uit de plaquettes die namens hen in het mausoleum zijn aangebracht. Op die van president Masaryk staat de profetie van Comenius *‘Ook ik vertrouw op God dat na het luwen van de stormen van Zijn toorn, veroorzaakt door onze zonden, het bestuur uwer zaken tot u zal wederkeren, o Tsjechisch volk’*.

Bilaterale maçonnieke contacten

Anders dan in 1920 en 1935 worden de Grootmeester en Grootsecretaris nu wel uitgenodigd. 's-Avonds zijn ze ook bij de ontvangst die de loge l' Union Royale aanbiedt aan de Tsjechoslowaakse Broeders. De loge krijgt als dank een beeld cadeau van de hand van Jaroslav Horejc, een van de vrijmetselaars-ontwerpers van het mausoleum. Het staat nu in het trappenhuis van het Logegebouw in Den Haag.

Hoe het contact tussen de loge l' Union Royale en de Tsjechoslowaakse Grootmeester tot stand kwam blijft onderwerp voor nader onderzoek. Het is aannemelijk dat daarbij Br. J.C.W. Polak, later bekend onder de naam Onderdenwijngaard, een rol heeft gespeeld. Dhr. Polak heeft geregeld contact met Tsjechoslowaken, zakelijk en wellicht ook door zijn functies bij de Internationale Liga van Vrijmetselaren en zijn belangstelling voor Comenius. In 1934 gaat hij met Jan Wils - bekend architect en lid van de Rotterdamse loge l' Union Frédéric - naar Naarden om er namens Comeniusvereerders een tijdelijke, eikenhouten zerk op het graf van Comenius te plaatsen. Bij de inwijding van de Waalse kapel een jaar later is Polak ook aanwezig. Namens Tsjechoslowaakse loges legt hij een krans bij het graf. Ook in 1935 brengt hij een bezoek aan de Groot Loge van Tsjechoslowakije ter gelegenheid van een Masarykherdenking. Een andere aanwijzing voor Polak's betrokkenheid bij de inauguratie van het mausoleum is het optreden van het Haagsch Strijkkwartet met zijn vrienden, de Broeders Swaap en Poth.

Van Tsjechoslowaakse zijde kan Rudolf Vonka hierbij een rol hebben gespeeld. Oorspronkelijk is hij leraar. Dan schrijft hij over Comenius, die volgens Wilken Engelbrecht, Nederlands hoogleraar aan de universiteit van Olomouc in Tsjechië, wordt gezien als

het grote voorbeeld voor Vonka's generatie. Na de onafhankelijkheid van Tsjechoslowakije in 1918 werkt Vonka op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Praag. Van 1921 - 1925 wordt hij als persattaché naar de Tsjechoslowaakse ambassade in Den Haag uitgezonden. Vonka spant zich dan ook in voor een waardige nagedachtenis van Comenius in Naarden. Volgens Engelbrecht komt hij ook in contact met vrijzinnig protestanten en vrijmetselaars. Na terugkeer in Praag treedt Vonka daartoe tot de loge Jan Amos Komenský. Later wordt hij redacteur en hoofdredacteur van het tijdschrift *Svobodný Zednář*, de Vrijmetselaar. Vonka leert niet alleen Nederlands, hij wordt ook een verdienstelijk vertaler, bijvoorbeeld van Mašlans 'Comenius en de vrijmetselarij' uit 1925.

Jaap Sadilek noemt het bezoek van de Tsjechoslowaakse Grootmeester in 1937 een hoogtepunt in de geschiedenis van de Tsjechoslowaakse Vrijmetselarij. De Tsjechische broeders voelen zich een jaar later immers gedwongen hun Orde op te heffen uit voorzorg voor de gevolgen van het 'Verdrag van München' waarbij Tsjechoslowakije gedwongen wordt grote delen van het land waar Duitsers wonen aan Nazi-Duitsland af te staan. Hitler's machtshonger is met het 'Verdrag van München' niet gestild, in maart 1939 bezet hij het land alsnog. De Vrijmetselarij wordt er verboden. Direct na de Tweede Wereldoorlog herstelt de Vrijmetselarij zich maar kan in de communistische tijd opnieuw niet functioneren.

Ter afronding

Hoe belangrijk Comenius voor Tsjechoslowaken is, blijkt wanneer het communistische regime de teugels medio jaren zestig wat laat vieren en reizen naar het buitenland toestaat. Naardenaren onder u zullen meegemaakt of gehoord hebben dat zij met tienduizenden naar Naarden-Vesting kwamen om in het mausoleum eer te bewijzen aan hun nationale held en icoon.

Voordat we afronden willen we u nog een foto laten zien van het monument *T.G. Masaryk en Rotterdam*.

Het herinnert aan de historische ontmoeting in oktober 1914 tussen Tomáš Masaryk en de Britse journalist/historicus Robert Seton-Watson. Deze ontmoeting betekent het begin van Masaryks streven internationaal steun voor de onafhankelijkheid van zijn land te krijgen. Het monument staat bij het Witte Huis aan de Oude Haven en is een in brons uitgevoerde, gestileerde kaart van Tsjechoslowakije bij het uitroepen van de onafhankelijkheid op 28-10-1918.

Na de Eerste Wereldoorlog werkt professor Masaryk samen met o.a. Edvard Beneš en de Slowaak Milan Štefánik toe naar onafhankelijkheid. Hun beweging wordt de *'Tsjechische Maffia'* genoemd. Veel leden van de *'Tsjechische Maffia'* sluiten zich aan bij de vrijmetselarij. Na de onafhankelijkheid behoren zij tot de bestuurlijke elite van het land.

President Masaryk was anders dan zijn zoon persoonlijk geen lid van de vrijmetselarij maar hij sympathiseerde er wel mee. Zijn zoon Jan Masaryk, de latere minister van Buitenlandse Zaken, wel. Edvard Beneš, eerst minister van Buitenlandse Zaken en later Masaryks opvolger als president was lid van de Praagse loge Jan Amos Komenský. In 1930 bezoekt Beneš het graf van Comenius, evenals de schrijver en vrijmetselaar Karel Čapek. Deze roept de Tsjechoslowaakse regering op er een waardige laatste rustplaats van te maken. Ook de ambassadeurs in de jaren dertig, Plesinger-Božinov en Pacak, ambassadeurs in Den Haag in de jaren dertig, zijn vrijmetselaar.

Aanleiding voor ons verhaal was de 8ste mei 1937. Het verslag daarvan in het Maçonniek Tijdschrift besluit met de oproep *'We meenen te mogen verwachten, dat iedere Vrijmetselaar met eenig besef van de geestelijke continuïteit van geslacht tot geslacht, eenmaal tenminste ter bedevaart zal opgaan en zijn stille hulde zal brengen aan deze Lichtdrager'*. U begrijpt dat hiermee de naamgever van de loge Jan Amos Comenius bedoeld wordt. De loge heeft minstens al twee keer gehoor aan deze oproep gegeven, bij de viering van haar 40ste verjaardag en vandaag, tijdens deze themabijeenkomst *'Comenius en de vrijmetselarij'*.

Dank voor uw aandacht.